

Türkmenler we Merkezi-Günbatar Ýewropa halklary

Category: Ertekiler, Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Türkmenler we Merkezi-Günbatar Ýewropa halklary

TÜRKMENLER WE MERKEZI-ÝEWROPA HALKLARY

Türkmenleriň ata-babalary Günbatar bilen Gündogaryň arasynda diplomatik, etnomedeni we ykdysady gatnaşyklaryň ýola goýulmagynda uly hyzmaty bitiripdirler. Aziýaly sähra adamlary □ kimiriýler, skifler, sarmatlar-alanlar tolkun-tolkun bolup hut Ýewropanyň ''ýüregine'' tarap süýşüpdirler. Olaryň ýewropa halklary bilen gatnaşyklary elmydama parahatçylykly bolmandyr, emma uzak wagtlyk goňşuşylyk gutulgysyz etnomedeni gatnaşyklara eltipdir. IV asyrda Ýewropanyň araçäginde ''gunlar'' atly halk peýda bolýar. Häzirki türkmenleriň esasy ata-babalarynyň biri bolan bu gadymy türki etnos Aziýanyň jümmüşinden gaýdýan beýleki prototürkmen etnosy bolan alanlary birleşdirip, tutuş Gündogar Ýewropany basyp alýar. IV asyryň 70-nji ýyllarynda gunlar Don derýasyndan geçip, german taýpasy bolan ostgotlary ýeňmek bilen täze, taryhda ''Halklaryň beýik göçi'' ady bilen belli bolan döwri açýarlar''. L. N. Gumilýowyň ýazyşy ýaly, gunlaryň Merkezi Aziýadan has uzak günbatara gitmekleriniň özi ''bolup bilmejek zat ýaly görnüpdir, sebäbi hakykatdan hem tutuş halkyň ''hiç ýere'' tarap gaçmagy örän geñdir''. ''Eger gunlar Günbataryň medeniýeti barada bilipdirler we öñden ýasaýýış üçin ýaramly bolan ýere bilgesleýin süýşüpdirler diýilse, onda olaryň göçmekleri baradaky ikirjiňlenme öz güýjüni ýitirýär''(1). Gunlar ýewropa dünýäsi bilen özlerinden öñki □ skif we sarmatlaryň üsti bilen berk baglanyşykda bolupdyrlar. Gunlar ýorelen ýollar bilen ýöräpdirlər, olaryň yzyndan ol ýollardan gadymy türküler, bolgarlar, wengerler, türkmen oguzlary, gypjaklar, mongollar

geçipdir. 400-nji ýylда önde barýan gun goşunlary Pannoniýanyň (Merkezi Ýewropa) çäginde peýda bolýarlar, 430-njy ýylда bolsa Reýna barýarlar. 434-nji ýylда gun birleşigindäki häkimlik Buzugyň ogly Attile geçýär. Attila özünü zehinli hökümdar we diplomat hökmünde görkezýär. Öz döwletiniň araçäklerini giñeldip, ol Balkan ýarym adasyna ýöriş edýär. Tizden gunlar Sirmiýadan Naise çenli 70-e golay şäheri basyp alýarlar. Gunlar Wolgadan Reýne çenli äpet uly döwleti döredýärler. Baş hökümdaryň kabulhanasy (stawkasy) Pannoniýada (hätzirki Wengriýa) ýerleşýär. Attiliň tugunyň astynda slawýan taýpalary, alanlar we germanlaryň köp sanly taýpalary (ostgotlar, gepidler, týuringler, gerullar, turklingler), protobolgarlar, protowengerler we beýlekiler durupdyrlar(2). Orta asyr taryhcysy Iordan Attila barada şeýle diýýär: ''Ol halklary geň galdyrmak üçin dünýä inen är bolupdyr, ol ähli ýurtlar üçin nireden gelýändigi belli bolmadık gorky döredip, hemmeleri howsala salypdyr, ol baradaky gorkunç pikirler ähli ýerde giňden belli bolupdyr. Ol buýsançly gadam basypdyr, nazaryny dürli tarapa dikipdir, beden hereketleri bilen özünüň ýokary galdyrylan beýikligini aşgär edipdir. Urşy gowy görýän, tygşytly, sagdyn pikiri bilen örän güýçli, dileg bilen ýüz tutany boş goýbermändir we özünüň bir gezekde ynamdardygyny görkezenlere merhemetli bolupdyr''(3). Haçanda Attila bastarnlar, skirler, alemanlar ýaly kelt we german taýpalary, franklaryň bir bölegi we burgundlar birleşende, ol Galliýany basyp almaga ugraýar. 450-nji ýylда Attila Burgun patyşalygyny syndyrýar; Orleana ýetip, ol Şampani (Fransiyá) tarap çekilýär. Bu ýerde, Katalun meýdanlarynda 451-nji ýylyň iýunynda ägirt ''halklaryň söweşi'' bolup geçýär, onda Ýewropa (Rimiň üsti bilen) Aziýa bilen duşuşýar. Hiç kim ýeňmeli başarmaýar. Emma şol ýyl Attila Ýewropada iň güýçli Gunlar imperiýasyny döredip, harby hereketleri dikeldýär. 453-nji ýylда imperator burgundy gözeli Ildigo öýlenýär we şol gün ýogalýar. Kassiodoryň orta asyr ''Senenamsy (hronikasy) Attilanyň özünüň Tissy derýasynyň ýakynnyndaky kabulhanasynda ýogalandygyny görkezýär(4). Beýik imperatoryň jesedini sähranyň ortarasında goýlan ýüpek çadyra

geçirýärler. Gwardiýaçylar çadyryň daşyna aýlanyp, aýdym aýdypyrlar: ''Gunlaryň beýik patyşasy Attila, öz atasy Buzukdan doglan, iň güýcli taýpalaryň hökümdary! Sen, şu wagta çenli belli bolmadyk güýç bilen skif we german patyşalyklaryna eýe bolduň, şäherleri basyp almak bilen rim dünýäsiniň iki imperiýasyny hem gorka gapladyň...''(5). Gije serdaryň jesediniň ýanynda hazyna we ýarag, şeýle-de boýun egdirilen halklaryň baýdaklaryny goýup, gizlin jaýlaýarlar. 454-nji ýylда Gun imperiýasy synýar. Attilanyň uly ogly Ellak söwesleriň birinde öldürilýär, kiçi ogullary Dengizih we Irnik Gara deñziň ýakasyndaky demirgazyk-günbatar sähralyklaryna göcýärler. Käbir gun taýpalary ýewropa halklary bilen uýgunlaşyp Merkezi Ýewropada galýarlar. Alanlar hem ýewropa ýurtlaryna ýaýraýarlar. Beýik Britaniýanyň çäginde 5 münlük goşun öylere ýerleşdirilýär. Attilanyň ady Baltika kenarynda ýene-de uzak wagtlap dilden düşmeýär. Deñiz kenarynda ýasaýan adamlar (pomorýanlar) ony ilkinji knýaz diýip ykrar edipdirler. Şotlandiyada häzire çenli Attila ady ''kaka, ata'' diýmeli aňladýar(6). Tidrek baradaky rowaýaty ýakyn wagtlara çenli her bir german adamı bilýärdi. Munda Attila-da, onuň aýaly Erka-da bar. Umuman, german eposynda ol Etzeliň asylzada şekilinde müdümleşdirilýär(7). Gunlaryň halk adynyň özi bolsa nemes dilinde ''hun'' (äpet adam; örän uly adam) diýen söze öwrülyär(8). Gunlar we Attila baradaky gyzykly maglumatlary biz, takmynan, 920-nji ýylda Sankt-Gallensk monastyrynyň monahy Ekkehart I tarapyndan ýazylan ''Waltariý güýcli el '' atly poemadan bilip bilýäris. Poemada franklaryň, burgundlaryň we Akwitaniýanyň patyşalary öz çagalaryny girewine goýýandyklary hem-de gunlara ägirt uly salgyt töleyändikleri barada aýdylýar. Attila olary terbiýeleýär we käbir goşun bölümlerine harby serkerde edip belleýär. Akwitaniýanyň ogly Waltariý Attila tarapyndan gozgalaň turzan dannikleri köşeşdirmek üçin iberilýär. Ondan soñ, ýeňiş gazanan Walteriy sylag-serpaý bilen öýüne gaýdyp gelýär. Ine, poemanyň kiçijik bir bölegi, onda awtor imperator Attilanyň ýolbaşylyk eden gunlaryň güýjüni, gahrymançylygyny we adalatlygyny ykrar edýär(9):Ýeriň üçünji bölegine, doganlar, Ýewropa

diýilýär.Onda köp taýpalar ýasaýar: atlary, ahlaklary, durmuşy,Sözleýişleri we Hudaýa ynamy bilen biri-birinde tapawutlanýarlar.Olaryň arasynda Pannoniýa welaýatynda ýasaýan halk bar,Biz olary   endik edişimiz ýaly   ''gunlar'' diýip atlandyrýarys.Bu batyr halk söweşde gahrymançylygy bilen şöhratlanýar;Öz häkimine ol diñe bir ýakyn goňşularyny birleşdirmän,Eýsem ol Ummanyň kenarynda ýatan ýerlerine-de ýetipdir,Köpler bilen parahatçylyk şertnamasyny baglaşýar, boýun egmedikleri jezalandyrýar,Aýdýarlar, olaryň agalygy müň ýyldan gowrak dowam edýär.Bir wagt, gadym zamanlarda, ol ýerde patyşa Attila hökümdarlyk edipdir;Açgözlilik bilen öñki ýeňişlerini elmydama täzelemäge çalyşýardy.Gun-türki sözleriniň galyndylary fransuz diliniň harby terminologiyasynda saklanypdyr: ''armi'' (armiya, goşun) türkçe ''urma, urmas'' (güýç-batyrlı), ''brigad'' (brigada) – ''bryge'', ''birge'' (birleşik), ''soldat'' (esger) – çylsyrymly düzmeli ''sulde'' (harby serkerdäniň nyşany) sözden we ''atyk'' (atly, esger), işlik ''guýerrouýer'' (söweşmek) – ''kiarahi'' (öldürmek, gan dökmek) diýen manyly sözdendir(10).VI asyryň ortasynda Gazagystanyň we Türkmenistanyň sähralyklarynda ýasaýan warwarlar we huniler (hionitler, hunnalar) gadymy türki imperiýasynyň kaganyndan ýeňilýärler. 558-nji ýilda olar Ýewropada ''awar'' diýen at bilen peýda bolýarlar we alanlaryň knýazy Sarosiý bilen ylalaşyk baglaşýarlar. Dagynyk gun we slawýan taýpalaryny bir birleşige birleşdirip, awarlar Baýanyň ýolbaşçylygynda merkezi Pannoniýa bolan döwleti   Awar kaganatyny döredýärler. 567-nji ýilda germanlaryň langobard taýpasy awarlardan gepidlere garşı göreşmekde goldaw sorap ýüz tutýar. Bu wagtlar awarlar eýýäm Dunaýyň sag kenaryndaky birnäçe şäheri eýeleýärler we Dobruja girýärler. Olar germanlara gepidleri derbi-dagyn etmäge ýardam berýärler(11).568-nji ýilda kagan Baýan Orta Podunawýanyň we Günbatar Slowakiýanyň ekerançylyk bilen meşgullanýan slawýan taýpalaryny basyp alýarlar(12). Awar kaganatyny ''Attilanyň gun imperiýasynyň gönüden-göni mirasdüşeri'' hasap edýärler(13).Wengriýada ''warkon'', ýagny warhonitler (awarlar we hunlar) diýen kökli toponimleriň saklanyp galmagy hem

gyzyklydyr(14). 1986-nyjý ýylда garagalpak alymy awarlaryň awa türkmen-oguz taýpasyna degişlidigi baradaky çaklamany öñe sürüär hem-de iki etnonimi ''suw saklary'' (skifler) □ apasiaklar bilen deňesdirýär. Olary, öz gezeginde S. P. Tolstow oguzlaryň giçki peçeneg taýpasyna eltýär(15). Häzirki zamanda türkmen taýpasy ywa (uwa) bar(16). Bu sözüň manysyny Abulgazy ''beýik derejeli''(17), Salyr Baba □ Awa (Biwe) □ ''olaryň atlary hemme zatdan beýik bolupdyr''(18) diýip düşündirýär. 791-nji ýylда awarlara garşy franklar çykyş edýärler we olar sakslar bilen bile çykyş eden awarlaryň garşylygyna duçar bolýarlar. Emma kaganatyň özünde eýýäm agzalalyk başlanýar. Kaganyň emeldarlarynyň biri franklara ilçi iberýär, 796-nyjý ýylда ol franklaryň paýtagy Ahene barýar we patyşa Karl Beýige wepadarlyk kasamyny içýär. Şol ýyl Pipiniň baştutanlygyndaky goşun Tisy derýasynyň ýakasyndaky kaganlaryň kabulhanasyny basyp alýarlar. Göreş garşydaşlaryň ilki biri, soň beýlekisi üçin üstünlikli bolup, iň soñunda franklaryň ýeňsi bilen tamamlanýar. 805-nji ýylда kagan hristianlygy kabul edýär. Şol wagtlarda awarlar Zadunawýanyň (Wena bilen Rabanyň aralygy) bölegini eýeleýärler. Olar baradaky soňky maglumatlar 843-nji ýyla degişli □ Werdensk şertnamasynda Karl Beýigiň imperiýasynyň onuň ogullarynyň arasynda paýlanylary barada ''Awar patyşalygynda'' ýatlanylýar(19). Awarlar gunlar bilen bilelikde IX asyrda slawýan we german etnoslarynyň arasyna siňipdirler. Çehiýadaky ilkinji döwletiň paýtagtyny (şu wagt häzirki Mikulcise obasynyň ýanyndaky gadymy şäher harabaçylygy) öwreniji çeh arheology Zdensk Klanisa 2006-nyjý ýylда gyzykly işi neşir edýär. Ol 1983-nji ýylда ol ýerden syrly ýazgylý ýaýyň süñkden edilen gundagynyň bölegini tapýar. Ondaky harplar şol wagtda ýaýran latyn hatyna ýa-da skandinaw runasyna hiç hili meñzes bolmandyr, emma alymyň pikirine görä, bu gadymy türki runalary bolup, orta asyrlarda Merkezi Ýewropadan Hytaýyň araçáklerine çenli giňden ýaýran elipbiýdir(20). 833-nji ýylда moraw knýazy Moýmir I nitran knýazy Pribirnu kowup, Nitran knýazlygyny Morawiýa birleşdirmeginden başlalyň. Şeýlelikde, IX asyryň 30-nyjý ýyllarynda Dunaýdan demirgazygrakda Çehiýanyň çäginde

ilkinji döwlet döreýär. Oňa Moýmirowiçler dinastiýasy ýolbaşçylyk edýär we ol Beýik Morawiýa diýen ady alýar. Gysga wagtyň içinde Beýik Morawiýa döwleti öz täsirini Merkezi Ýewropanyň uly bölegine, şol sanda özüne Çehiýany, Slowakiýany, häzirki zaman Polşanyň we Wengriýanyň bir bölegini birleşdirýär(21).Beýik Morawiýa X asyryň başynda synýar, emma ''ırki orta asyr roman-german-slawýan dünýäsiniň taryhynda we medeniýetinde belli yz galдыrýar. Ol Elbadan Wolga çenli uly aralykda dörän ilkinji slawýan döwletleriniň biri bolupdyr. IX asyrda Beýik Morawiýa franklaryň gündogar ekspansiýasynyň ýolundaky güýcli forpost bolupdyr we agyr göreşde yüz ýyl töweregi Ýewropanyň ırki feodal döwletleriniň arasında özbaşdaklygyny saklapdyr. Beýik Morawiýa knýazlary Moýmir, Rostislaw, Swýatopolk Ýewropada ýaýbaňlanan çylsyrymly syýasy göreşe ynamly girip, özlerini gujurly döwlet işgärleri we diplomatlar hökmünde görkezýärler''(22).Arheologik maglumatlardan görünüşi ýaly, morawanlar Çehiýanyň çäginde VII asyryň ahyrynda VIII asyryň başında peýda bolýarlar. Belli çeh alymy L. Gawlik bular tejribeli söweşijiler (esgerler) bolupdyrlar diýip belleýär. Olar slawýanlardan özleriniň kämil harby sungaty bilen tapawutlanypdyrlar. Olaryň ýasaýyış jaýlarynyň görünüşleri, atlarynyň we öý haýwanlarynyň tohumlary, egin-eşikleriniň görünüşleri we zergärçilikönümleri Merkezi Aziýada öz analoglaryny tapýar(23).Ýazuw çeşmeleri morawanlary ilkinji gezek 822-nji ýylда bellige alýarlar. Franklar patşalygynyň annallarynyň şaýatlyk etmeklerine görä, şol ýyl imperator Lýudowik Ynanýanyň Maýnadaky Frankburgda ýerleşýän köşgüne ähli slawýanlaryň ilçileri gelýär, olaryň içinde 10 ýyldan soň hristianlygy kabul eden morawanlar (latynça, morvonarum) bolýar. Z. Klanisa morawanlar Hriby daglaryna we Pawlowskiniň depelerine Türkmenistandan, has takygy, Merw oazisinden, Beýik Merwiň (Margawyň, Marynyň) ýerleşen we şol bir wagtda Murgap derýasynyň akan ýerinden gelipdirler diýip hasaplaýar, şonuň üçinem Merwden gelip çykanlar öz watanlaryndan has daşda hem öz atlaryny saklapdyrlar, ýagny morawanlar □ bu merwanlar, merwliler. Morawiýada adybır derýanyň hem akmagy gzyzklydyr, çeh alymlary

onuň adyny □ ''Marus'' (german. ''duran suw, batgalyk'') + ''ahawa'' (german. ''suw''). Netijede ikinji bölegi ''awa'' (suw) görünüşinde üýtgapdır(24). Emma eger-de Z. Klanisanyň pikirine görä, morawanlar Merwden gelen we özleriniň täze watanyň derýasyny şeýle atlandyran bolsalar, onda türkmen çeşmelerine yüzlenmek aňsat dälmidir? Morawa derýasynyň adynyň düşündirilişiniň Merwiň has gadymy derýasynyň adynyň dündirilişine gabat gelýändigi hem gyzyklydyr. Käbir alymlar ''Marw'' (Marg, Merw, Mary) sözünü ''ota bürelen batgalyk ýer'' diýen mana eltýärler, ''ab'' sözi bolsa türkmen we pars dillerinde ''suw'' ''derýa'' diýmegi aňladýar(25). Hakyna seredeniňde, näme üçin ''awa'' moraw sözünü german dillerinden çykan ''ahawa'' diýen söze eltmeli, haçanda biziň günlerimize çenli saklanyp galan gadymy türkmen sözi ''aw'', ''ab'', ''ýap'' (şol manyly) barka. Mysal üçin, Murgap, Sekizýap, Salyrýap we ş.m.Z. Kalinisa morawlaryň adyny dündirende, moraw mazarlyklaryndan gadymy runa ýazgylarynyň tapylmagyna, şeýlede L. Gawlikiniň şayatlyk etmegine görä, morawlaryň gelmegi bilen aziýa görnüşli öý haýwanlarynyň tohumynyň ýüze çykmagy baradaky pikiri we beýlekiler ýene-de morawlaryň Merkezi Aziýadan gelip çykandyklary baradaky nukdaýzanaryň bähbidine getirilýän birnäçe deliller hem gyzyklydyr. 1947 □ 48-nji ýyllarda Dunaýowise obasynda VIII asyryň 7 mazary açylýar, olaryň birinde türki şamanlarynyň aýrylmaz zady bolan on bir sany bitin jaňjagaz tapylýar. 1983-nji ýylда Mikulçisada türki görnüşli ýaýyň süňk örtuginiň bölegi tapylýar. Z. Klanisa şeýle ýazýar: ''Günorta Morawiýada gelip çykyşy Orta Aziýaly bolan ýaýly esgerler eýýäm VII asyryň ahyrynda belli bolupdyr. Şeýle goşunlar eýýäm gunlar we awarlar döwründe döredilipdir. VII asyryň ahyrynda tutuş etnik toparlarynyň ýerlerini köp üýtgedýärler we olaryň Eýranyň demirgazyk araçákleriniň golaýyndaky Gündogar we Merkezi Ýewropa çenli aralykdaky ýerlerden gaýdýar. Bu wakalaryň ýüze çykmagynyň taryhy sebäpleri häzire çenli anyk däl. Ýöne bu göçler Samo patışalygynyň synmagyna eltipdir. Morawiýadaky syýasy agalyk elden-ele geçýär; praf görnüşi diýip atlandyrylyan keramikaly şähercejikler pese düşýär, olara derek Morawa derýasynyň

kenaryndaky berkidilen olomus, Uger gadymy şäher harabaçylygy we Mikulçise ýaly adada ýerleşen obalar ýuze çykýar''(26). Soňra Z. Klanisa ''özümüzden morawanlaryň aýratyn abraýy nireden gelip çykýar diýip sorasak, ... biz VII asyrda özboluşly ýaýlar bilen ýaraglanan harby goşunlaryň gelip çykýan ýerine, ýagny Eýranyň demirgazyk araçäklerine we Türkmenistana, Merw şäherine barmalydyrys'' diýip ýazýar(27). Ajaýyp! Emma bizi bir zat gynandyrýar, Z. Klanisa morwanlary parslar bilen deňesdirip, hemise parslar we olaryň däp-dessurlary barada gürrüň edýär. Emma Merwde has irki döwürlerden bări gadymy türki etnoslar (saklar, eftalitler, oguzlar) ýaşapdyrlar. Mundan başga-da, taryh pars taýpalarynyň öz watanlaryndan has daşa göçendiklerine (migrasiýasyna) degişli delilleri bilmeýär. Muny diňe türki we mongol taýpalarynyň başarıandygyny köp sanly çeşmeler görkezýär. Olar barada gürrüň edilmese-de bolar.(dowamy) Ýene-de bir mysal getireliň. Z. Klanisa morawanlaryň dini düşunjelerinde guşlaryň uly ornuny belleýär □ moraw hökümdarlarynyň jygasynyň guş ýeleklerinden bolmagy, guş şekilleri çekilen bezeg şaýlary we ş.m(28). Moýmirowiçiň dinastiýasyny esaslandyryjylarynyň we Morawiýanyň ilkinji hökümdary Moýmir I adyny diňe türki dillerine esaslanyp düşündirmek bolýar □ Moýmir (türkçe mamyr) ''ýaş guş'' diýmegi aňladýar(29). Biz üçin, ilkibada wajyp däl ýaly bolup görünýän delil hem gyzyklydyr. Uger gadymy şäher harabaçylygyndan uzak bolmadık ýerde elinde laçyn tutup duran atly şekillendirilen kümüş medalion tapylýar(30). Hätzirki döwürde aw guşlary bilen aw awlamak däbiniň gadymy aziýa çarwalarynda ýuze çykandygy subutnama talap etmeýän delildir. Olar irki orta asyrlarda ony Ýewropa eltipdirler(31). Emma etnogenezinde, esasan, gypjak taýpalary gatnaşan mongollar, ruslar, gazaklar, gyrgyzlar we beýleki halklaryň aw guşlaryny sag elinde tutýandygyny ýörite bellemek gerek. Diňe türkmenler hem Günbatar we Merkezi Aziýanyň halklary laçynlary çep ellerinde tutýarlar(32). Bu elmydama ýyrtyjy guşlary eldekileşdirmegiň we ulanmagyň dürli däpleri bilen ýuze çykan etnografik aýratynlyk bolupdyr. Uger medaliondaky laçyn guşly edil türkmenler ýaly guşunu çep

elinde tutýar, bu Z. Klanisanyň morawanlaryň Türkmenistanyň çäginden göçendikleri baradaky çaklamanyň peýdasyna ýene-de bir subutnama bolup hyzmat edýär.Uger gadymy şäher harabaçylygynyň gadymy şäherinden hyýaly guşlaryň suraty zikgelenen öz aralarynda birleşdirilen üç medalionly şay-sep tapylýar. Z. Klanisanyň aýtmagyna görä, guşlaryň şeýle şekilleri hut Merkezi Aziýada duşýar(33). Hakykatdan, çünkünde monjuk tutup duran ''ugerleriňkä'' meňzeş tawus guş VII - VIII asyrlarda Merkezi Aziýada matalaryň we diwarlaryň ýüzünde has ýaýran sýufetdir (asyrlaryň morawanlaryň Ýewropada peýda bolan wagtlaryna gabat gelýändigini bellemek gerek)(34). Meniň pikirimçe, gürrüň, umuman, sözüň göni manysynda tawus guşlar barada däl-de, Merkezi Aziýada giňden ýaýran Symrug guş hakynda düşünje hakynda barýar. Ol jennediň dagyndan adamlara dirilik suwuny getirýär. Türkmen ertekilerinde Symrug elmydama gahrymanlary tylladan doly hyýaly daga eltýär. Ine, ''Kasym oglan'' diýen ertekide Symrug Kap dagyndan dirilik suwuny getirýär (edil otparazlykdaky Symrug ýaly). Türkmenlerde Burkut baba (''Bürgüt ata'') barada hem düşünje saklanypdyr. Ol ýagyş hudaýy bolup, gurakçylyk ýyllarynda onuň ýoluna owlak aýdypdyrlar. Oguzlar yslamy kabul etmäňkäler, olaryň hökümdarlary şol bir wagtda ýokary şaman (porhan) hem bolupdyrlar, olaryň atributlarynyň guşuň bedeniniň böleklerine we onuň ýeleklerine gabat gelmegi (ilkinji moraw hökümdarlarynyň başgaplaryndaky ýelekler hem şu ýerden) hem gyzyklydyr. Porhanlyk wagtynda şamanlar guşlaryň we haýwanlaryň sesine öýkünipdirler. Bu däpleriň hemmesi häzir diňe türki we fin halklarynda saklanypdyr(35).Gelmişek morawanlaryň obalary ýerli slawýanlaryň şähercelerinden bellibir derejede tapawutlanypdyr. Mysal üçin, hökümdaryň paýtagt şäheri Mikulcisede berkitmeler daşyna daş örulen uzynlygy 10 m bolan gaçydan bolupdyr, oňa barýan girelgeler haýatlaryň, garymlaryň birnäçe hatarlary we Morawa derýasynyň hanalary bilen goralydpdyr. Hökümdaryň köşgünüň daşyna daş diwarlar we haýatlar bilen gurşalan goşunyň berkitmeleri we asylzada adamlaryň howlulary ýerleşipdir. IX asyr üçin bu güýçli gala bolup, morawanlaryň garşıdaşlaryny, ýagny bawar

feodallaryny haýran galdyrypdyr(36). Emma morawanlaryň gelen ýeri bolan Merkezi Aziýa üçin şeýle berkitmeler adaty gala hasaplanypdyr. Morawanlar öz täze watanlarynda diňe Merkezi Aziýanyň şäher däplerini dikeldipdirler.''Çehoslowikiýanyň gysga taryhyň'' awtorlary, irki morawanlaryň demir ussaçylygynda, ýarag ýasamakda, külalçylykda we şay-sep ýasamakda hem IX asyryň ortasynda ýiten däplerini ulanypdyrlar diýip ykrar edýärler(37). Biziň üçin, hut Beýik Morawiýada ilkinji slawýan elipbiýiniň IX asyryň 60-njy ýyllarynda Wizantiýa imperatorynyň iberen missonerleri Kirill (Konstantin) we Mefodiý tarapyndan döredilendigi gyzyklydyr. Imperator Morawiýa kimi iberipdir? Wizantiýanyň ýerli ilityny däl-de, türki-bolgar halkynyň wekilini iberýär. Bu halk slawýan Balkanlary bilen işjeň garyşyp, hristiýanlygy kabul edýär. Emma bolgarlar Ýewropa gadymy türki runa ýazgylary bilen gelýärler, şol döwürde slawýanlaryň ýonekeý suratly haty bolupdyr. Missionerler bolgarlar öz garyndaşlary türki-morawanlaryň ýanyna gelýärler. Beýik Morawiýada bir tuguň astynda Ýewropada german agalygyna garşı durup biljek türküleriň we slawýanlaryň bir baydagyn astynda birleşmegi (edil Kiýew Rusundaky ýaly) üçin esas döreýär. Doganlar missionerler kirill hatyny döredipdirler diýen berk ornaşan pikiriň nireden dörändigi belli däl? Bu pikir, esasan, rus derñewlerinde ýaýrandyr. Kirill glagolisany döredendir! Hatyň nemes taryhcysy I. Fridrihiň belleýsi ýaly, Kirilliň glagolisasy görnüşi boýunça adaty bolmadyk belgilerdir. Olar dürli çaklamalary ýüze çykardy diýip belleýär. Onuň öz pikirine görä, elipbiý täzeden işlenen grek harplarynyň esasynda döräpdir, emma käbir detallary düşündirilişi talap edýär(38). Emma grek haty bilen gowy tanyş bolan orta asyr ýewropaly awtorlar glagolisanyň hiç bir ýewropa hatyna meñzemeýändigini belleýärler. Mysal üçin, bogemaly Dobner şeýle ýazypdyr: ''Hakyky Kirilliň elipbiýi Glagolisadır. Glagolyň harplary gödek hem gelşiksiz, gadymylygyň ähli alamatlary onda bolup, başga hiç birine meñzemeýär. Kirilliňki bolsa grekleriňkiden tapawutlanýar we onuň IX asyrda täze oýlap tapylan bolmaga haky ýokdur. Biz olaryň arasynda diňe

ýedi sany glagol elipbiýinden alnan, grek däl harplary görýärис''(39). Dagestan taryhcysy M. Adfi Kiril bilen Mefodiniň hut türki runa ýazgylarynyň esasynda döredendigi barada hiç hili ikirjiňlenmeýär. Onda-da elipbiýde onuň pikir edişi ýaly, diňe türki dillerine mahsus bolan ''ýumşak ڭ g'', burun sesler, ýota ڭ sesler mahsus bolan harplar duşýar(40).

Morawanlylaryň runa ýazgylary bilen bolmaklary ahmal (mysal üçin, gadymy morawan paýtagtynda Merkezi Aziýa ýaýynyň döwükleriniň tapylmagy), ýöne olar özleriniň tagtynyň töweregine eýýäm ýewropa halklaryny üýşürýärler, olara täze döwletiň her bir raýatyna düşnükli bolar ýaly has kämil ýazuwy (haty) döredýärler(41).

Gadymy Rusdaky ilkinji beresta hatlary eýýäm türki runalarynda ýazylypdyr, emma haçanda bu döwlete slawýanlardan we türkülerden başga, beýleki köp halklar gireninde, olar Beýik Morawiýada döredilen glagolisa elipbiýini höwes bilen kabul edipdirler. Soňrak, haçanda türki etnoslary slawýan gurşawyna siňenlerinden soñ, slawýanlar has sada grek, latyn we krill elipbiýlerine geçipdirler(42).

Biziň turkmen-çeh gatbaşyklary baradaky çap edilen makalamyzdan soñ, 2008-nji ýylda çeh alymy Wita Mihalikadan hat geldi, ol: ''Hormatly Öwez Gündogdyýew, siziň habaryňzy eşidip, men biziň halklarymyzy örän gyzykly, özara baglanyşykly taryhyň baglanyşdyrýandygyna has hem ynamym artdy. Biz öz derñewlerimiziň üstünde işlemegi bile dowam ederis diýip tama edýärin'' diýip ýazýar.

Munuň yzysüre, men morawa gadymylyklarynyň özünü öwrenýän Z. Klanisadan hem hat aldym. Onuň bir bölegini getirýärис: ''Çuň hormatlanýan professor Öwez Gündogdyýew, men siziň ''Türkmenistan we Çehiýa'' diýen makalaňzy alanya şat. Sizi awtor hökmünde gutlaýaryn we minnetdarlyk bildirýärin. Men örän uly täsir aldym. Size uly sag bolsun aýdýaryn! Häzirki döwürde mende morawanlaryň ýokarky gatlaklarynyň gündogar, türki gözbaşynyň bardygy hakyndaky pikiriň peýdasyna täze delillerim bar. Bu gyzykly delilleri neşir etmek isleyärin. Siziň slawýan elipbiýisiniň gelip çykyşy baradaky çaklamaňyz ýarady. Monah Hrabr X asyrda slawýanlaryň öň kitaplarynyň hem,

ýazuwlarynyň hem bolmandygy, olaryň ''kertme we oýma'' arkaly okandyklaryny we pal atandyklary barada ýazýar! Emma bu   runa ahyry! Günorta Morawiýada örän köp arheologik tapyndylar   Orta Aziýa bilen gatnaşyklaryň şayatlary: dürli bezeg şaylary, süýmeler, guşak şelpeleri bar. Meniň pikirimçe, Siziň inspiratiw çykyşyňz bilelikdäki gowy işi başlady, Size taňryýalkasyn aýdýaryn! 19-njy ýanwar, 2008-nji ýyl. Brno şäheri''.

Etniki gatnaşyklar türkmenler bilen ýewropaly bolgarlarynyň arasynda hem bolupdyr (wolga bulgarlary barada eýýäm gürrün edildi).

VIII asyryň 20-nji ýyllarynda Beýik Bolgariýa synanyndan soň, Kubrat hanyň ogly Asparuh Balkana göçýär we slawýanlary birleşdirip, Dunaý bolgarlarynyň döwletini döredýär(43).

863-nji ýilda bolgarlar hrıstianlygy kabul edýärler. XIII asyryň başynda, haçanda mongollar Wolga Bulgariýasyny derbi-dagyn edenlerinde, bolgarlaryň köp böleginiň, şeýle-de oguzlaryň we gypjaklaryň, basybalyjylara boýun egmek islemän, Dunaý Bulgariýasynda, Wengriýada we Litwa knýazlygynda pena tapandyklary gyzyklydyr. Elbetde, Bulgariýa mongollaryň çozuşyndan öň hem oguz-gypjak uruglary barypdyrlar. Aşaky Dunaýda, Dobrujede we Bulgariýanyň demirgazyk-gündogarynda giň öri meýdanlaryny eýeläp, olar bolgarlary garşıdaşlary bilen göreşde işjeň goldapdyrlar. Haçanda XII asyryň 70-nji ýyllarynda bolgar halky Wizantiýa bilen göreşe başlanynda, ol herekete iki dogan   oguz hanlary Asen bilen Petr ýolbaşçylyk edipdir. Ýeňişden soň, Asen I 1187-nji ýilda Bulgariýanyň patyşasy bolupdyr. Şeýdip, Osenler bolgar patyşalarynyň dinastiýasy peýda bolýar, onuň nesilbaşysynyň adynyň gelip çykyşyny Gök türkmenleriň imperiyasyny dörediji Asina (Aşina) bilen baglanychsyrýarlar. Bolgarlar mongollar tarapyndan derbi-dagyn edilen musulman oguzlary, gypjaklary, wolga bulgarlaryny hiç hili kynçylyksyz özlerine goýberipdirler. Umumy gelip çykyşlary bir bolan we betbagtçylyga uçran Gündogardan gelen doganlaryna gynanç duýgusy olaryň dini tapawutlaryndan üstün çykan bolmagy ahmal.

Häzirki balkanly bolgarlaryň türki etnonimini saklap,

slawýanlar bilen garyşandygyna we eýýäm orta asyrlarda olaryb dilini kabul edendiklerine seretmezden, bolgar dilinde häzirki zaman türki dillerindäkä gabat gelýän köp söz bar. Olaryň käbirini getireliň(44)

Bolgarça:

1. ama ☐ ''ýöne'', ''emma'' türkmençe – emma
2. aslan ☐ ''arşlan'' türkmençe – arslan
3. artyk ☐ ''artygy bilen'' türkmençe – artyk
4. açık ☐ ''açyk'', ''aýdyň'' türkmençe – açık
5. badfana ☐ ''baja'' türkmençe – baja
6. baýrak ☐ ''baýdak'' türkmençe – baýdak
7. baş ☐ ''birinji'', ''baş'' türkmençe – baş
8. býurek ☐ ''pirog'' türkmençe – börek
9. kaw'rma ☐ ''etli nahar'' türkmençe- gowurma
10. koskar ☐ ''goç'', türkmençe – goç, goçkar
11. kose ☐ ''sakalsyz, köse'' türkmençe – köse
12. kýukýurt ☐ ''küükürt'' türkmençe küükürt.
13. makam ☐ ''mukam'' türkmençe mukam
14. maskara ☐ ''haýasyz adam'' türkmençe – masgara
15. mermer ☐ ''mermer'' türkmençe – mermer
16. sap ☐ ''sap'' türkmençe – sap
17. sindfir ☐ ''zynjyr'' türkmençe – zynjyr
18. handfar ☐ ''hanjar'', türkmençe – hanjar
19. ýurýuş ☐ çozmak (rusç:ataka) türkmençe – ýöriş – ''söweş''
20. eski ☐ ''köne'' türkmençe eski ☐ ''gadymy'', ''köne''

Bu bary-ýogy iki diliň diñe ýüzleý deňeşdirmesi. Arassa dil derňewleriniň iki halkyň dili we taryhy tarapdan gowy material berip biler.

Bolgar türki halky Powolfýäniň, Pridnepriň, Demirgazyk Kawkazyň, Balkanyň taryhynda uly ähmiýete eýe bolupdyr. Alymlaryň tassyklamaklaryna görä, hut bolgarlar oguzlar bilen bilelikde demirgazyk türki-bolgarlarynyň nesilbaçysy bolupdyr. Bolgariýada häzirem türki dilinde gepleşýän onlarça oba bar. Olar özlerini ''eski bolgar'' (köne bolgar) diýip atlandyrýarlar.

Ýene-de bir ýagdaý gyzyklydyr. 1886-njy ýylда bolgar

serkerdeleriniň topary Russiýa imperiýasyna götürilýär. Olaryň biri Ə harby-infener hünäri bolan Georgiy Wazow Türkmenistana iberilýär. Şol wagt ol ýerde demir ýol çekilipdir. G. Wazow bu ýerde on ýyllap işläpdir, 1897-nji ýylда bolsa Bolgariýa gaýdyp barýar. Gyzykly ýeri, 1912-nji ýylда G. Wazowyň ady Guşgy şäheriniň (házırkı Serhetabadyň) köçeleriniň birine dakylýar. Şol wagtda kapitan derejesinde bolan G. Wazowyň köp dostlary bolupdyr. Olaryň bir türkmen Ə poruçik Nikolay Ýomudskiý (Birinji jahançylyk urşunyň geljekki gahrymany). Bolgariýa gaýtmanka G. Wazowa N. Ýomudskiý osman gylyjy bilen pistolet sowgat berýär. 1913-nji ýylда general G. Wazow Bolgariýanyň Harby ministri edilip bellenilýär. Türkmen serkerdesiniň sowgatlary, hazır hem generalyň maşgalasynda saklanylýar we olar hazır hem olaryň eýesi bolup durýarlar. 2000-nji ýylyň noýabrynda Sofiýada Harby-taryhy muzeýiň ekspert topary nusgalary identifisirläp, şu çözgüdi kabul edýär: ''Ýarag kolleksiýa baha eýedir''(45). İne, ýene-de Türkmenistan bilen Bolgariýanyň arasyndaky baglaşyk ýuze çykdy.

Türkmenler bilen uzakdaky Merkezi Ýewropa halky bolan wengerleriň (madýarlaryň, ugrularyň) arasynda nähili gatnaşyk bolup biler? Bolar, onda-da etnik derejesinde. Haçan-da XIX asyrda Türkmenistanda bolan, biziň ýurdumyz barada köp gymmatly maglumat goýan wenger syýahatçysy Armeniy Wamberi şeýle netijä gelipdir: ''... Şu ýerden Adriatik deñzine çenli aralykda ýa-da Dunaýyň kenarynda ýasaýan türküler (orta asyrlarda wengerlere türküler diýipdirler Ə.O. G.) hakyna seredeniňde günbatar türküler we olar orta aziýalylaryň bir maşgalasyna diňe bir fizionomik alamatlary boýunça däl, eýsem dilleriniň, häsiýetleriniň we ahlaklarynyň meňzeşligi bilen hem birleşdirilip bilner''.

Muny türkmen filology Ý. Çoňňäýewiň ''Türkmen we gadymy türki diliniň wenger diliniň gatnaşygy baradaky'' (Aşgabat, 1985) diýen gyzykly işi hem tassyklaýar(46). Diňe ''Wengerçe-rusça sözlüğü'' açmak we käbir wenger sözlerini Türkmen dilindäki sözler bilen deňesdirsek, onda günden-göni gabat gelmelere duşmak bolýar. Onda-da, ýeke-täk däl(47). Mysal üçin: weng.

agg (garran) ئۇ түркм. aga (ýaşy boýunça uly erkek adam); weng. adýek (but) түркм. aýak; weng. ata (kaka) ئۇ түркм. ata (kaka, ata); weng. arpa ئۇ түркм. arpa; weng. balta (palta) түркм. palta; weng. biçak (pyçajyk) түркм. pyçak; weng. bors (burç) ئۇ түркм. burç; weng. kes (pyçak) ئۇ түркм. kesmek; weng. keçge (geçi) ئۇ түркм. geçi; weng. kazan (uly kotýol) ئۇ түркм. gazan; weng. ki (kim) ئۇ түркм. kim; weng. keşe (giç wagt) ئۇ түркм. gije; weng. okulaş (sapak) ئۇ түркм. okuw; weng. pamut (pagta) ئۇ түркм. pamyk (pagta) we ş.m.

Şeýlelikde, bu garyndaşlyk nireden geldikä? Alymlaryň soňky ylmy-barlaglary altaý (türki-mongol dilleri) we ural (oňa fin-ugor dilleri girýär) dil maşgalalarynyň watany Merkezi Aziýa we oňa ýanaşýan Demirgazyk Eýranyň ýerleri bolup durýandygyny tassyklaýarlar. Öz antropologik tipi boýunça ýewropeidler bolup duran ''altaýlylar'' we ''urallylar'' gündogara we demirgazyga uzak aralaşyp, belli bir derejede özlerine mongoloid elementi siñdiripdirler. Amerikanist P. Riwe XX asyryň ilkinji onýyllyklarynda ural-altaý halklary göçmegiň merkezi hökmünde Hazar deňzinden gündogarda ýerleşýän welaýatlar bolupdyr, ondan soñ tutuş Aziýa ýaýrapdyrlar. Belli alym S. P. Tolstow, arheologik medeniýetleriň derñewiniň esasynda ''urallylar'' Merkezi Aziýada ýaşapdyrlar diýen netije çykarypdyr we olar bilen Demirgazyk Türkmenistanyň kelteminar medeniýetini baglanychdyrypdyr(48).

Wengerleriň ata-babalary, esasan, Powolfýe we Ural sähralyklaryna we tokaýlaryna süýşüpdirler, şol ýerde olary gunlar ئۇ turkmenleriň ata-babalary tapypdyrlar. Ugurlar (wengerler) taýpalaryň täze gun birleşiginiň düzümine giripdirler. Şol wagtdan başlap, olaryň özlerini hungarlar (ýagny ''gun adamlary'') ýa-da ogurlar (ugurlar) diýip atlandyran bolmaklary ahmal, günbatar taryhçylary olary türki hasaplapdyrlar(49).

Gunlar bilen Merkezi Ýewropa giden wenegerler, Pannoniýada özleriniň kiçiräk döwletlerini gurýarlar. Galan wengerler, madýar ady bilen Dnestr we Dnepr aralygyna göçüpdirler. Haçanda 898-nji ýilda oguz-peçenegler Powolfýe sähralyklaryndan öz garyndaşlary tarapyndan günbatara gysylyp çykarylandan soñ,

olaryň zarbyny ilki bilen madýarlar duýupdyr. Bolgar patyşasy Simeon peçenegleriň işjeň kömekçisi bolupdyr. İki tarapdan gysylan wengerler Poduwanýe tarap süýşüpdirler, ol ýerde öz garyndaşlaryndan (ugurlaryň, gunlaryň, awarlaryň galyndylary) üstün çykyp, Pannoniýa göçüp barypdyrlar. Tiz wagtda olara kawarlar goşulypdyr. Bu etnonim biziň üçin has hem gyzyklydyr, sebäbi S. P. Tolstow kawarlary (kwar-hwar arkaly) horezmliler, ýagny Demirgazyk Türkmenistanyň ýasaýjylary bilen baglanychşdyryar(50).

XIII asyryň wenger senenamaçsy Simon de Keza şeýle ýazýar: ''...kawarlar, madýarlaryň Wengerýanyň meýdanyny basyp alan döwründäki hakyky güýcli birleşikdeşleridir''(51).

Indiki delil hem gyzyklydyr. Haçan-da wenger patyşasy Stefan Keramatly ýogalanda we tagta Wengerýany nemesler we italýanlar bilen dolduran we madýarlaryň ýokary gatlagyny gysyp çykaran Petr geçende wenger halky gozgalaň turuzýar we hökümet başyna horezm serdarlary Ýeda we Ýedumeriň neberesi patyşa Stefan Samuil Abunyň (1041-1044-nji ýyllar hökümdarlyk eden ýyllary) aýal doganynyň adamsyny getirýär. Oňa bolan halkyň söygüsü wengerleriň öz senenamalarynda nygtalypdyr.

S. P. Tolstowyň ýazyşy ýaly: ''Samuil Abynyň antifeodal partiýanyň ýolbaşçysy hökmünde hyzmaty onuň ata-babalary kawarlaryň VIII asyryň Horezmden Hazariýa, soňra Wengriýa getiren syýasy we dini kynçylyklary bilen baglylykda örän üýtgeşikdir. Has hem Samuil ady häsiýetlidir. Ol ýewreý ady bolup, hristian günbatary we Bulgariýany hasap etmezden, gündogar üçin hem ýeterlik derejede ýatdyr. Hökümdarlaryň ýewreý atlaryny esassyz hazar däpleri ...VIII asyrdan gaýdýan X - XI asyrlarda kawar dinastiýasynyň serdarlaryny Horezmden gelip çykandygy baradaky däp bilen baglanychşdyryarlar. Olar wenger tagtyna antikolonial herekete ýolbaşılyk eden we şol ady göteren patyşa Samuil Abuny teklip edýärler. Bu bolsa gümansyz ýudaistik däp barada aýdýar. Bu bolsa biziň kawar-halistiýalar baradaky VIII asyrdan Hazar ýurdundan kowlan we Pannoniýa tarap hereket eden döwründe wenger taýpalaryna goşulan horezmlı iudeýcilik edýän emigrantlaryň nebereleri baradaky teoriýamyzy esaslandyrmagá täze wajyp delil bolup

durýar'' (52).

Türkmen-wenger aragatnaşygyny ýene-de bir delil görkezýär: 16 harply orta asyr wenger oýma (sekler) hatynyň harplary orhon-ýeniseý (gadymytürki) elipbiýiniň harplary bilen gabat gelýär(53).

1114-nji ýylda Merkezi Ýewropa türki taýpalarynyň täze akymy gelýär. Bu Donda gypjaklardan ýeňliše sezewar bolan oguz atylarydyr. Karpatdan geçip, olar Çehiýanyň, Slowakiýanyň we Wengeriýanyň çäklerinde peýda bolýarlar. Bu döwletleriň syýasy durmuşynda olaryň hyzmaty örän uludyr. Şeýlelikde, wenger knýazy Tokson iki sany Peçeneg hanlaryna □ doganlara Peşt şäherini (Wengeriýanyň geljekki paýtagty) dolandırmaga berýär, peçeneg hany Mog bolsa, Wengriýada ýokary wezipäni □ palatini we baş ýokary fupany eýeläpdir. Şeýle-de Baýandyr (Berend) atly oguz esgeri hem bellidir. Ol 1330-njy ýylda patyşa Karl I halas eden Martonuň ogludyr(54).

Oguz taýpalary baýandyr we beçenegiň (Peçenegiň) Ýewropa ýurtlarynda uly hyzmaty barada olaryň şanyna dakylan toponimleriň tutuş topary şáyatlyk edýär. Ugriýanyň diňe bir Hotan okrugynda ýazuw bilen tassyklanylýan 30 golaý toponim bar. Oguzlaryň iň kän bolan ýeri Ugriýada (Wengriýada) olar garaşsyzlygy XIV asyra çenli saklapdyrlar(55). Ugor döwletiniň berkemegi bilen, oguz hanlary patışanyň wekilleri bilen çalşyrylypdyrlar. Emma soň hem uzak wagtlap ýewropaly oguzlar örän uly harby güýç bolupdyrlar, olaryň ýaşlary bolsa patyşa goşunynyň hataryny köpeldipdirler. XV asyryň soñunda Bonfiniý olar barada şeýle ýazýar: ''... olaryň adatlary şular: naýza ulanmagy başarmak, uzyn sakgal, uzyn murt goýbermek, şlykly telpek geýmek we pars nusgasynthaky galgap duran ýüpek eşik geýmek''(56).

1228-nji ýylda Wengriýa mongollaryň derbi-dagyn eden gypjaklary gelýär. Patyşa Bela Dunaý we Tisa aralygynda, şeýle-de döwletiň gündogarynda ýerleşen Kotýana hanyň 40 münlük goşunyny özünde kabul edýär. Bu barada bilip, Batu-han (Batyý, Sain-han) Bela gazyply hat ýazýar: ''Ondan başga-da meniň kumanlarymyň gullaryny öz saýaňda saklaýandygyň bildim, näme üçin geljekde olary öz ýanyňda saklamazlygyň saňa

buýurýaryn, sebäbi olar üçin saña garşy çykmaýlygym üçin. Saña seredeniňde, kumanlara gaçmak aňsat, olar jaýsyz, çadyrly göçüp, gaçyp gitmegi başarıarlar, sen bolsa jaýda ýaşap, ýere we şäherlere eýe, şonuň üçin saña meniň elimden gaçyp gutulmak başarymaz''(57).

Emma wengerler gorkmandyrlar. Tersine, Beliň ogly Stefan Kotýanyň gyzyna öýlenýär. Wenger-gypjak gatnaşyklar berkeýär. Ejesi polowçanka (polowesler-gypjaklar) bolan patyşa Ladislaw (Laslo) döwründe patışanyň köşgi gypjaklaryň han-begleri tarapyndan gursalypdyr. Wengerleriň arasynda gypjaklaryň däp-dessurlary, olaryň eşikleri ýaýrap başlapdyr. Wenger ýer eýeleriniň (feodallarynyň) närazylygyna we ondan soňky harby çaknyşyklaryna seretmezden, gypjaklar hem oguzlar ýaly Wengerýada berk ornaşýarlar(58). Häzirki wagta çenli wengerleriň arasynda gypjak-polosi etnik topary bar(59). Wenger alymy L. Kunçokiwiçiň ýazyşy ýaly: ''Polowesler özleriniň gypjak-türki gepleşiklerinde on altynjy asyra çenli gepläpdırıllar, olaryň wenger komitat ulgamyndan garaşsyz özözünü dolandırmalary bolsa 1876-njy ýyla çenli dowam edipdir. Olar bu gün özlerini hakyky wenger hasaplaýarlar, emma özleriniň gündogardan gelip çykandyklaryna buýsanýarlar. Olaryň ady bilen iki düzlük ýere □ Kiçi we Uly Kumaniýa (Kişkunşag we Nadkunşag) dakylýar''(60).

Wenger alymy A. Bartanyň bellemegine görä: ''Gadymy Wenger medeniýeti köp jähtden Orta Aziýa bilen gatnaşygy bolupdyr we Orta Aziýa siwilizasiýalarynyň täsirine düşüpdir. Beýik wenger kompozitorlary we saz öwrenijileri B. Bartok we Z. Kodai dagynyň belleýişleri ýaly, wenger halk sazy beýik aziýa saz sungatynyň has günbatarrakdaky şahasy bolup durýar, halkyň saz dili hem edil fonetik dil ýaly häsiýetlendiriji bolup durýar''(61).

Alym Ý. A. Halikowanyň tassyklaýsy ýaly, gadymy wengerleriň ata-babalary ''VI asyryň ikinji ýarymynda. . . has dogrusy, Günbatar Türki kaganatynyň düzümünde bolan bolmaklary ahmal, türküler bilen bilelikde Orta Aziýanyň we Sasanylar Eýranyň syýasy durmuşynda uly hyzmaty bitiripdir''(62).

Wengerler özleriniň ata-baba ýurtlarynyň Merkezi Aziýadygyny

hemise ýatda saklapdyrlar. XIX asyrda A. Wamberi wengerleriň geçmişini bilmek üçin uzak ýola düşýär, soňra örän gyzykly ocerkiň kömegi bilen ýewropalylary turkmenleriň täsin dünýäsi bilen tanyşdyrýar(63).

Biziň görüşmiz ýaly, turkmen halkynyň ata-babalarynyň ýewropa halklary bilen tanyşlygy has öň bolup geçipdir. Emma ol gatnaşyklar diňe bir Ýewraziýanyň çäginde bolmandyr. Ýewropa Aziáa bilen haçly ýörişler arkaly tanşypdir. Olar Ortaýer deňzinde latyn hristianlygynyň peýda bolup başlamagyna getiripdir. 1096-njy ýylда papa Urban II hristian-rysarlaryň birinji ýörişlerine ak pata berýär, sebäbi olar musulmanlarda ýesirlikde tapdan düşen hristian doganlaryny halas etjekmişler. Fransiýada hemme zat herekete başlaýar. Ýörişe diňe bir rysar däl, eýsem daýhanlar hem öz maşgalalary bilen taýýarlyk görüp başlaýarlar. Emma ilkinji Petr Amýenskiniň we rysar Walter Golýakanyň serkerdelik etmegindäki o diýen guramaçylykly bolmadyk adamlar turkmenler tarapyndan derbi-dagyn edilýär. Godfrid Bul'onskiniň, Raýmond Tuluzskiniň we Boemund Tarentskininiň guramaçylykly ýolbaşçylygyndaky rysarlyk birnäçe ýeňiş gazanyp, Iýerusalimi eýeleýär. 1098-nji we 1109-njy ýyllar aralygynda rysarlar gündogar Ortaýer deňzinde dört sany ilatly ýeri esaslandyrýarlar: Edes graflygy, Antiohiý knýazlygy, Ierusalim korollygy we Tripoli graflygy. Ýörişlere Ýewropanyň dürli ýerlerinden rysarlar gatnaşypdyrlar, emma muňa seretmezden, Lewantda ornaşan ähli haç göterijileri we musulmanlary, gündogar latynlylaryň özleri hem franklar diýip atlandyrypdyrlar(64).

Turkmenleriň epiki eserlerinde Wizantiýanyň Rumystan diýip atlandyrylandygy, Frangistanyň (franklaryň ýurdy) bolsa Günbatar Ýewropany aňlatmagy hem gyzyklydyr. Türki halklarynyň edermenligi we harby häsiýetleri, franklaryň bolsa musulman Gündogarynda turkmenlere duşmaklary haç göterijilerde uly täsir galdyrypdyrlar, olar hatda olary özleriniň daşkyn garyndaşlary hasaplap başlaýarlar(65).

Haç göterijiler öz ýanlary bilen Gündogara Fransiýanyň, Germaniyányň, Italiýanyň we beýleki çeper däplerini alyp barypdyr. Ortaýer deňziniň çäginde baý we köp milli medeniýet

ýüze çykýar. Türki-musulman we frank harby aristokratiýasynyň wekilleri biri-biri bilen diplomatik we dünýewi gatnaşyklar saklapdyrlar. Musulman we hristian täjirleri biri-biri bilen söwda edipdirler(66).

Frank täjirleriniň kerwenleri Türkmenistanyň çägine yetipdirler. Ol barada Sasany annallary şáyatlyk edýär, häzirki Kaka etrabynda (Ahal welaýaty) bolsa franklaryň söwda obasy bolan Ferengi ýatlanylýar. Türkmen-seljuk soltany Alaeddin Keýkuwat I öz goşunynda franklaryň aýratyn tapawutlandyrylyan goşun bölümünü saklapdyr, Bobdan bolan dominikan monahy Winsentiý (XIII a.) seljuk emirleriniň fransuz dilini bilendiklerini habar berýär.

M. B. Durdyýewiň ýazmagyna görä, ''Türkmen gahrymançylyk eposy bolan ''Görogluda'' türkmen batyrlary (witýazlary) ''frenk täjirleriniň'' getiren ''frenk matasyndan tikilen çäkmen'' geýipdirler. Gözel gyz Harmandäli we beýik sazanda Aşyk Aýdyňyň şägirdi Kerem baradaky täsin şahyrana rowayatdan franklar ýurdundan türkmenleriň ýurduna diňe bir ''frenk matalarynyň'' däl, eýsem ýokary ''frenk modasynyň'' hem gelendiginiň subutnamasyny tapmak bolýar. Şol hekaýatda Kerem perizadyň öñünde ''frenk buýra saçly ýetginjek'' görnüşinde durýar. Fransiýanyň elmydama modany ýaýradygy bolandygy barada aýtmagyň geregi hem ýok, emma şol modanyň has gadymy döwürde Gündogaryň jümmüşinde ýiten Türkmenistana-da baryp ýetendigi baradaky fakt bolsa hakykatdan hem täsindir''(67).

Haçly ýörişleriň netijesinde ýewropa goşunlarynda ''türkopollar'' diýip atlandyrylan türkmen atly ýaý atyjylary peýda bolýar. Mysal üçin, german imperatory Fridrih II (1211 - 1250-nji ýý.) şeýle hakyna tutma bölümü İtaliýa bolan ýörişlerinde ulanypdyr(68).

Günbatar Ýewropa ajaýyp söweşjeň türkmen atylary hem barypdyrlar, emma näme üçindir olary ''araplaryňky'' ýa-da ''sarasylaryňky'' diýip atlandyrypdyrlar. Arassa ganly iňlis tohumynyň nesilbaşsy Darley Arabian (1702-nji ý.) arassa ganly ahalteke aty bolupdyr. B. Salihowyň pikirine görä, onuň uzyn, ýokary çykyp duran boýny, kiçi kellesi, ''onuň göwresiniň gapaldan seredeniňdäki uzynlygy, hut ahalteke

atyna häsiýetlidir, arap atynyň dykyz tegelek görnüşine gabat gelmeýär''.

Ý. N. Barminsewiň tassyklamagyna görä, ahalteke atlarynyň atababalaryny Britan adalaryna ilkinji gezek rimliler eýýäm b.e.öñki I asyrda getirdipdirler. Bary-ýogy on sany türkmen aty iňlis atlarynyň häzirki populýasiýasynyň ýarysyndan gowrak genleriň çeşmesi bolup hyzmat edipdirler. Tohumçylyk kitabyňyň girişinde Jeýms Ueterbi 1891-nji ýylда şeýle belleýär: ''Aşakda has öň belli bolan baýtallaryň . . . we Gündogardan getirilen häzirki ähli bar bolan baş sanynyň çeşmesi diýen ýaly bolan höwür atlaryň sanawydyr''.

Şeýlelikde, Türkmen Atti (1784-nji ýylда doglan) Prussiýanyň atçylyk zawodlarynda belli höwür at bolupdyr. Onuň adynyň özi köp zady aýdýar(69).

Ine, ''Roland barada aýdym'' diýen epiki eserde türkmen aty şeýle suratlandyrylýar:(70)

Turpeni agajet at söweše alyp barýar.

Onuň bedenini görmäge göz gerek:

Butlary gysga, gapdallary uzyn;

Eýerde beýik, sagrysy giň;

Ýaly gyr bolup, onuň guýrugy ak;

Tumşugy morrak we gulaklary kiçi.

Beýle atyň dünýäde taýy ýok.

Gündogar däpleriniň täsiri Ýewropanyň ruhy durmuşyna-da degerli täsir edipdir. XV – XVI asyrlarda Aziýa we Ýewropanyň arasyndaky güýcli ösýän syýasy we ykdysady gatnaşyklar gündogar we günbatar medeniýetleriniň has çuň we çylşyrymly sintezini emele getiripdir. XVII asyrda Fransiýada, Italiýada, Germaniýada oriental häsiýetli eserleriň tutuş toparlary peýda bolýar, olarda hakyky we şertli-erteki Gündogar goňsuçylykda öz beýanyny tapypdyr. Olaryň yzy bilen Ýewropada ýasama gündogar (pseudogündogar) ertekileriniň örän uly sany ýüze çykypdyr. Ähli gündogar zatlaryna, şol sanda arhitektura, naklaşlyga, saza we ş.m. ''moda'' döreýär. Günbatar-gündogar edebiýatynyň sinteziniň belli ýadygärligi fransuz orientalisti

Fransua Peti de la Kruanyň (1654 – 1713) ''Müñ bir gije. Pars ertekileri'' diýen kitabydyr. Onuň kakasy, osman dilinden (türkmen diliniň gepleşikleriniň biri) hünärmen bolmak bilen, on alty ýaşly Fransuany missiýa bilen Türkýä, Siriýa, Merkezi Aziýa iberýär. Ol ýerlerde ol taryhy, dilleri we gündogar dinlerini öwrenýär. Onuň tekstleriniň içinde ''Awisenna hakdaky powest'' aýratyn ünsi çekýär. Onda Merkezi Aziýanyň hakyky şäherleri, şol sanda Köneürgenç we Ýewropada Awisenna ady bilen belli bolan Abu Ali Huseýn ibn Abdallah ibn Sinanyň (980 – 1037) anyk taryhy şahsyýeti barada gürrüň edilýär(71). Ilkinjileriň biri bolup XVIII asyrda fransuz alymlary (D. Erbelo, f. Degin, f. Deni, P. Palýe we beýlekiler) türkmenleriň etnogenesi boýunça materiallary ylmy dolanyşyga girizýärler(72).

Taryhçy B. Muhammetberdiýew hem görnükli fransuz utopistleriniň biri, gelip çykyşy boýunça türkmen bolan, Anri de Den Simonyň (1760 – 1825) ideýalaryny dowam etdiriji Bazar Amanowa (1791-1832) biziň ünsümizi çekýär.

Ýewropa halklarynyň ykbalynda Osman imperiýasy uly orun eýeläpdir. Hökümdarlyk edýän dinastiýa türkmen kaýylardan gelip çykypdyr. XVIII asryň başyndan osman ilçileri ýewropa ýurtlarynyň dolandyryş usullaryny bilip başlaýarlar. Beýik Aziýa döwleti bilen Ýewropanyň arasyndaky gapma-garşylykky döwür tamamlanypdyr.

1720-nji ýylда osman hökümdary Lýudowik XV köşgüne fransuz dilini örän gowy bilen Çelebi Mehmedi ýörite wekil edip iberýär.

Soňra onuň ogly Said 1727-nji ýylda Türkýede ilkinji çaphana neşrini ýola goýýar. 1793-nji ýylda Ýewropanyň baş ýurdunda osmanlylaryň hemişelik diplomatik wekilhanalary açylypdyr. Şeýle wekilhanalaryň birinjisi Londonda Georg III köşgünde yerleşipdir. Stambula-da Fransiýadan, Wengriýadan, Horwatiýadan, Germaniýadan we beýlekilerden ilçiler gelip başlapdyr. 1669-nji ýylda derejesi boýunça Daşary işler ministrligine deň bolan Dragomon Portynyň baş dolandyrmasы döredilýär. Ýewropa ýurtlary bilen gatnaşyklaryň ösmegine laýyklykda, ministrligiň işi has dartgynly bolupdyr: daşary

ýurtly diplomatlar bilen geçirilen kabul edilişikleri we duşuşyklary ara alyp maslahatlaşmak, duşuşyklarda terjime etmek, hat alyşmak, daşary ýurt täzelikleri bilen tanyşdymak, beýanlary taýýarlamak we ş.m. İlçileri Topkapy köşgünde kabul edipdirler, ol ýerde ýewropalyar tarapyndan atlandyrylan Diplomatik howly bolupdyr. Osman hökümdarlary ilçileri araçäkden Stambula çenli ýol harçlaryny töläpdirlər, diplomatlary öz serişderleriniň hasabyna 3 – 4 aýyň içinde ýasadypdyrlar, olara sowgat iberipdirler. 1898-nji ýylда German imperatory Wilgelm Ýakyn Gündogara baryp göçüpdir we Müsüriň belli türkmen hökümdary we serkerdesi Salahetdiniň beýikligine haýran galypdyr. Ol Damaskda onuň mazarynyň ütöne atlas baydak ýapýar we ''Bir beýik imperatordan – beýlekisine'' diýen ýazgyly bürünç çemeni goýýar (ol hazır Londonyň Harby muzeýinde saklanýar)(73).
Şeýlelikde, Günbatar ýene-de Gündogara tarap ümzüğini tutupdyr.

Öwez GÜNDOGDYÝEW

Edebiyat:

1. Gumelýew L. N. Hunnu – SPB, 1993. – s.201.
2. Gundogdyýew O. Imperator Attila //Weçerniý Aşhabad. – 4.03.1996.
3. Iordan. O proishořdenii i deýanii getow // Perew. i komm. Ý. Ç. Skrëinskoý. – M., 1960. – S.102.
4. Gundogdyýew O. A. Welikiye polkovodsy srednewekowýa w istorii turkmen. – Aşhabad, 1996. – S.16.
5. Iordan. Görkezilen iş. – S.117.
6. Otkuda ýest pošla Russkaýa zemlýa. Weka VI-X. Kn. Perwaýa/Sost.,pred., komment. A. G. Kuzmina. – M., 1986. – S.548.
7. Şol ýerde – S.548.
8. Popow A. I. Nazwaniýa narodow SSSR. – L.,1973. – S.31.
9. Gundogdyýew O. Ýewropeýskiye skazaniýa ob Attile // Aşgabat. -18.07.1998.
10. Gundogdyýew O. A. Proşloe turkmen. – M., 1998. – S.103.

11. Semenowa L. Ўe. Territoriá Rumynii s drewneýsih wremen do XIV w. // Kratkaýa istoriá Rumynii. □ M.1987. □ S. 15.
12. Pop I. I. Ot Perwobytnoý obšiny k gosudarstwu // Kratkaýa istorýai Čehoslowakii (s drewneýsih wremen do našíh dneý). □ M., 1988. □ S. □ 12.
13. Pletnewa S. A. Koçewniki srednewekowýa. □ M., 1982. □ S. 48.
14. Erdeli I. Awary // Isceznuwsiýe narody (sb. stateý). □ M., 1988. □ S. 102.
15. Aýtmuradow D. Týurkakiýe etnonimy. □ Nukus, 1986. □ S. 16, 148 □ 149.
16. Atanyýazow S. Şejere (türkmeniň nesil daragty). □ Aşhabad, 1994. □ S. 233. Erdeli I.
17. Abdul-gazi-han. Rodoslownoýe drewo týurkow // Eksperimentalnyý nomer furnalà ''Aşhabat''. 1994. No:7. □ S. 31.
18. Salar Baba Gulaly Salar-ogly-Hyrydary. Istoríya Oguza i ýego synoweý. □ Rukopis SNB Turkmenistana. □ S. 53.
19. Erdeli I. Görkezilen iş. □ S. 108-109.
20. Vleadli na Morave Persane // Epochä. □ 2006. □ No:9. S. 59.
21. Klewanskiý A. H. i dr. kratkaýa istoriá Čehoslowakii. □ M., 1988. □ S. 14-15.
22. Şol ýerde. □ S. 18.
23. Vleadli na Morave Persane // Epochä. □ 2006. □ No:9. S. 59.
24. Şol ýerde □ S. 59-60.
25. Gubdogdyýew O., Ekaýew O. Mary □ duşa sareý (istoríya i kultura goroda Mary s drewnih wremen do XIX weka) □ Aşhabad, 1998, □ S.108.
26. Vleadli na Morave Persane // Epochä. □ 2006. No: 9. S.61.
27. Şol ýerde. □ S 61.
28. Şol ýerde. □ S.61.
29. Budagow L. Srawnitelnyý slowar turesko □ tatarskih nareciý. □ SPb, 1871.□t.2. □ S.200.
30. Vleadli na Morave Persane // Epochä. □ 2006. No: 9 . S.56.
31. Flint B. E., Sorokin A. G. Sokol na perçatke. □ M.,1999. □ S. 86-87.

32. Gundogdyýew O. A. Sokol □ ptisa sarskaýa. □ M.2001. □ S.56.
33. Klanica Z. K. interpretaci motivu ptačka na jihomoravskych pamatkach 8.□ 9. stoleti // XX. Mikulovske symposium 1990. □ Brno, 1991. S. 181-193; Žene-de onuň Torzo mozaiky. □ Praha, 2005. □ S. 43-64.
34. Pugačenkowa G. A., Rempel L.I. iskusstwo Sredneý Azii. □ M., 1982. S.122-123.
35. Gundogdyýew O. A. Sokol □ ptisa sarskaýa. □ M.,2001. □S.20-22.
36. Klewanskiý A.H.Görkezilen iş□S.21.
37. Şol ýerde □S 21.
38. Fridrih I. Istoiýa pisma. □ M.,1979. □ S.144
39. Adfi M. Polyn poloweskogo polýa. □ M., 200. □ S.68.
40. Şol ýerde□S.69.
41. Gündogdyýew Ö. Türkmenistan hem Çehiýa: taryhy kökler // Türkmen dünýäsi. □ Türkmenbaşy, 2008/
42. Gundogdyýew O. Ot Merwa do Morawii//Neýtralnyý Turkmenistan. □ 12.11.2007.
43. Bubenok O. Ýasy i brodники w stepýah Wostočniý Žewropy (VI □ naçalo XIIII ww.). □Kiýew, 1997. □S.19.
44. Ogarçinskiý B., Sobolew G.S.Gundogdyýew O. Turkmenistan i Bulgariýa (istoriçeskiýe swýazi) Miras □ Aşgabat, 2003. □ No:2. □S.119.
45. Şol ýerde. □ S. 120.
46. Çungaýew Ya. O swýazýah turkmenskogo i drewnetýurkskogo ýazykow s wengerskim. □Aşhabad, 1985.
47. Wengersko-russkiý slowar □Budapeşt, 1952.
48. Gundogdyýew O. Turkmeny i wengry // Wozrođeniýe. Aşhabad , 1998. □No:8. □ S.13.
49. Gündogdyýew Ö. Türkmenistan hem wengerler (geçmiş hem häzirki zaman) //Türkmen dünýäsi. □ Sanjar, 2007.
50. Tolstow S.P. Nowogodniý prazdnik ''kalandas'' u horezmiýskih hristian naçala XI weka w swýazi i istoriýey horezmiýsko-hazarskikh otnošeniý // Sowetskaýa etnografiýa. □ M., L., 1946. □ No:2. □S.98.
51. Gundogdyýew O Turkmeny i wengry //Wozrođeniýe □ Aşhabad, 1998. □ No:8-S.16.

52. Şol ýerde. □ S.16-17.
53. Boýçorow S. Ýa. Sewerokawkazkiý region drewnetýurkskoý runiçeskoý pismennosti // Etničeskiye i Istoriko-kulturnyye swýazi týurkskih narodow SSSR. □ Alma-Ata, 1976. □ S.17.
54. Gundogdyýew O.Oguzy, turkmeny i Rossiya □ Aşhabad, 2001. □ S.53.
55. Rasowskiý D. A. Peçenegi, Torki i Berendei na Rusi i w Ugri // Seminarium kondakowanum. □ Praga, 1933. □ VI □ S.19-42.
56. Şol ýerde. □ S.50.
57. Federow □ Dawydow G. A. Koçewniki Wostoçnoý Ýewropy pod wlastýu zolotoordynskih hanow. □ M., 1966. □ S.233.
58. Pletnewa S. A. Polowsy. □ M., 1990. □ S.179-181.
59. Bromley Yu. W., Podolnyý R.G. Çeloweçestwo □ eto narody. □ M., 1990. □ S.211.
60. Kunkowic L. Polowsy w Wengrii □ Alma-Ata. 1993. □ S.4-5.
61. Barta A. Uralskiye narody i siwilizasiya Sredney Azii II tysýaçeletiya do. n.e. // Etnogenetiçeskiye problemy istorii Sentralnoý Azii w drewnosti. □ M., 1981 □ S.139.
62. Bromley Yu. W. Podolnyý R. G. Çeloweçestwo □ eto narody. □ M., 1990. – S.208.
63. Wamberi A. Puteşestwiye po Sredney Azii. □ SPb, 1865. □ S.211.
64. Filips Df. Latinskiý Wostok. 1098-1291 // Istorija krestowych pohodow. □ M., 1998. □ S.137.
65. Bull M. Istoki // Istorija Krestowych pohodow. □ M., 1998. □ S.28.
66. Inwir R. Islam i krestowyye pohody // Istorija krestowych pohodow. □ M., 1998. □ S.272.
67. Durdyýew M. Istoriceskiye korni turkmeno-fransuzskikh wzaimoswýazeý // Neýtralnyý Turkmenistan. □ 5.09.1996.
68. Taratorin W.W. Konnisa na woýne. □ Minsk, 1999. □ S.230-231.
69. Gundogdyýew O. A. Proshloye turkmen. □ M., 1998. □ S.391.
70. Skazaniya o Narodnyh Geroyah. □ m., 1995. □ S.223.
71. Gundogdyýew O. ''Powest oýu Awisenne'' // Neýtralnyý Turkmenistan. 13.06.2007.
72. Durdyýew M. Görkezilen makala.

73. Gundogdyýew O. A. Iz istorii turkmenskoý diplomatií. ┌
Aşhabad. 2003, ┌ S.68,92,117-119.

Taryhy makalalar